



İSLAMİYET'TEN ÖNCE TÜRKLER'DE EĞİTİM VE ÖĞRETİM

The Education and Instruction in the Turks before Islam

Sıddık ÜNALAN* & Hakan ÖZTÜRK**

Özet: Bu makale Müslüman olmalarından önce Türkler'de eğitimin durumunu tespit etmeyi amaçlamaktadır. Eski Türkler'le kastedilen Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar'dır. Hun Türkleri'nin anayurdu olarak Orta Asya gösterilir. Burası Altay dağlarından Çin'in kuzeyine kadar olan bölgedir. Hun Türkleri'nden sonra 552 yılında Göktürk'ler kendi imparatorluklarını kurdular. İmparatorluğun sonlarına doğru Orhun Abideleri'ni diktiler. Bu abidelerde 38 harften oluşan Göktürk alfabesinin sembolleri ve işaretleri vardır. Göktürkler'den sonra Uygurlar 745 yılında Doğu Türkistan'da veya Çin Krallığı'nın Batı bölgesindeki tarımsal alanlarda kuruldu. Uygurlar komşuları ile iyi ilişkiler içindeydiler. 14 harften oluşan Sogd alfabesini kullandılar. Bossert'e göre matbaayı ilk kullanan topluluk Uygur'lardır. Daha sonra Çinliler bunu geliştirmişlerdir. Araştırmamız sonucunda İslamiyet'ten önce Türkler'de düzenli bir eğitim sisteminin olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Eğitim Tarihi, Eğitim, Hunlar, Göktürkler, Uygurlar

Summary: This article presented the issue of education in the Turks before Muslim, i.e. Huns, Gokturks and Uygurs. The homeland of Hun Turks, often referred to as "Central Asia", extends from the Altai Mountains to the north of China. In the aftermath of the Huns, Gokturks (552-745 A.C.) established their own states. Towards the end of this rule, they put up the Orhon Monuments in 732A.C. with signs and symbols of the Turkish (38-letter Runic) alphabet. After the Gokturks, Uygurs (M. 745-950.), in peaceful relations with their neighbors in the Eastern Turkistan or Sinkiang (agricultural) region of western China, established commercial ties with other countries and used a new (14-letter Sogd) alphabet. Uygurs were, according to Bossert, forerunners in the invention or diffusion of the printing press, somewhat ahead of the

* Yrd.Doç.Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Anabilim. Dalı.
(sunalan@firat.edu.tr)

** Arş.Gör., Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi Anabilim Dalı.
(hakanozturk15@hotmail.com)

Chinese. Consequently, we says that there is an organization system of education in the Turks before Islam

Key Words: History of Turkish Education, Education, Huns, Gokturks, Uygurs

GİRİŞ

Eğitim; Latince'de "Educate" mastarının isim şekli olan "Education" sözcüğünün Türkçe karşılığıdır.¹ Sözlükte, büyütmek, yetiştirmek, geliştirmek gibi anlamlara gelir.² Terim olarak ise; "Bireyin davranışlarında, kendi yaşantısı yoluyla istendik yönde değişme meydana getirme süreci"³ veya "Bireyin davranışında, kendi yaşantıları yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme *denemeleri* sürecidir."⁴ Eğitim, doğumla başlar ve hayat boyu sürer⁵, planlı ya da tesadüfi olabilir. Okul, okuma-yazma, ders araç gereçleri ile ve bunların dışında aile veya bir çevre içinde, kişisel yetiştirme yollarıyla yapılan öğretme, öğrenme, bilgi aktarma, beceri kazandırma çalışmalarının tümünü kapsayan bu çabalara yaygın eğitim denir. Bundan da anlaşıldığı gibi eğitim, öğretimi de kapsayan genel bir terimdir. Bu açıdan eğitim, genelde halk ve yetişkinler eğitimi, yaygın eğitim kurumları, kitle iletişim araçları ve etkileri, toplumun çocuk yetiştirme yöntemleri ve çocuk oyunları, toplumda yaygın biçimde ortaya çıkan eğitim düşüncesi ve uygulamaları, toplumun bilim anlayışı, eğitim değerleri; özel olarak Türk eğitimi tarihini dikkate aldığımızda atasözlerini, destanları, masalları, ninnileri, edipleri, ahlakçıları, halk ozanlarını ve hatta Şamanları vb. kapsayan bir terimdir.⁶ Kuşkusuz eğitim zaman ve mekân yönünden kapsamlı, süreli ve çok boyutludur. Eğitim de öğretim de süregeldiği toplumun sosyal, kültürel, politik ve ekonomik olgularından etkilenir.⁷

Öğretim ise; bir amaçla teşkilatlı ve düzenli olarak genellikle bir öğretim kurumunda ya da belli bir ortamda öğretmenler tarafından, öğrencilere, araç gereç kullanılarak bilgi aktarılması ve öğretilmesi çalışmalarının tümüdür. Başka deyişle öğretim öğrenmenin gerçekleşmesi için girişilen düzenli, teşkilatlı, planlı çabaların tümüdür. Örgün eğitim olarak isimlendirilir. Öğretim, eğitimin bir parçasıdır. Bu açıdan öğretim,

¹ Cavit Binbaşıoğlu, *Eğitime Giriş*, Ankara, 1988, s. 2.

² Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, C. I, s. 677.

³ İbrahim Ethem Başaran, *Eğitime Giriş*, Ankara, 1984, s. 17; Bkz. Farklı tanımlar için Özcan Demirel, Zeki Kaya, "Eğitim İle İlgili Temel Kavramlar", *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara, 2007, s. 5-6; Aynur Pala, "Eğitimin Temel Kavramları", *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara, 2006, s. 4-5; Nurettin Fidan, Münire Erden, *Eğitime Giriş*, İstanbul, 1998, s. 8; Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1998, s. 68; Remzi Öncül, *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2000, s. 391.

⁴ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Ankara, 2005, s. 19.

⁵ Cavit Binbaşıoğlu, *Eğitime Giriş*, s. 5.

⁶ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1999, s. 2.

⁷ Fatma Varış, *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara, 1985, s. 18.

okul, ders kitapları, öğrenci, öğretmen, müfredat vb. kapsar.⁸ Eğitim ve öğretimde iki unsur vardır; öğretme ve öğrenme. Öğretme; öğretmen tarafından hedeflenen davranışları öğrencilere kazandırmak için düzenlenmiş yaşantılar sürecidir.⁹ Öğrenme; bireyin olgunlaşma düzeyine göre, yaşantıları aracılığı ya da çevresiyle etkileşimi sonucunda, yeni davranışlar kazanması veya eski davranışlarını değiştirmesidir.¹⁰ Öğrenme genellikle kendiliğinden ve yönlendirilmiş olmak üzere iki türlü meydana gelmektedir.¹¹

İslamiyet'ten önce Türklerde eğitim-öğretim denildiği zaman; bilinen ilk Türk toplumlarındaki eğitim akla gelir. Türkler'in anayurdunun neresi olduğu konusunda farklı nazariyeler öne sürülmüştür. Macar Türkiyatçısı G. Nemeth, Türk anavatanının Asya'nın kuzeybatı (şimal-i garbi) kısımlarında, Altay dağları ile Urallar arasında ve Aral gölü mıntıkasında aranması lüzumunu, lisanî delillere dayanarak iddia etmiştir. Yine Macar âlimlerinden G. Almasy, menkıbe ile destanlara ve Aryanî kavimlerin ilk vatani hakkındaki tetkikata dayanarak, Türk anayurdunun Tiyanşan mıntıkasında olduğunu, bu meseleye tahsis edilen ayrı bir yazısında ileri sürmüştür.¹² Genel olarak kabul edilen görüş de budur. Türkler aşağı yukarı dört bin yıllık mazileri boyunca dünya üzerinde çok geniş bir alana yayılmış Asya, Avrupa ve Afrika'da yaşamış ve pek çok devlet kurmuş büyük bir millettir.¹³ Özellikle Türklerin başkaları üzerinde egemenlikler kurmuş olması, bu egemenliği Hıristiyan dünyası aleyhine geliştirmiş bulunması, yabancıları Türkler aleyhine aşırı duygusallığa itmiştir. Türkler aleyhine yargıların en fazla yoğunluk kazandığı alan ise, uygarlık ürünleri konusu olmuştur.¹⁴

Batı toplumları, eski Türk toplumunu, "Atlı Kavimler" kümesi içinde değerlendirmişlerdir. Atlı kavim(budun), at yetiştiren ve bütün günlük yaşamı da at sırtında geçiren insan toplumu demektir. Çin kaynakları da Türkler'in göçebe yaşam sürdüklerini, otları ve suları izleyerek yaşadıklarını yazmışlardır.¹⁵ Bir başka ifadeyle Batılı araştırmacılar, göçebe olarak yaşayan bir toplumun medeniyet oluşturmamaya iddia etmişlerdir. Bu iddialara mukabil olarak Strzygovski'nin Türkler'den ciddi olarak ele alınmasını istediği konu; Türkler'in çok eski zamanlarda yaşayıp, zengin uygarlık izleri bıraktıkları alanlarda bizzat kendilerinin bilimsel araştırmalar sürdürmeleridir. Çünkü Strzygovski, bazı insanların Ege sanatına

⁸ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 1; Cavit Binbaşoğlu, *Eğitime Giriş*, s. 9; İbrahim Ethek Başaran, *Eğitime Giriş*, s. 136; Fatma Varış, *Eğitim Bilimine Giriş*, s. 19.

⁹ İbrahim Ethek Başaran, *Eğitime Giriş*, s. 136.

¹⁰ Cavit Binbaşoğlu, *Eğitime Giriş*, s. 9; Farklı tanımlar için bkz. Gürsen Topses, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Ankara, 2003, s. 25.

¹¹ Nurettin Fidan, Münire Erden, *Eğitime Giriş*, s. 10-11.

¹² A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul, 1981, s. 9.

¹³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1998, s. 41.

¹⁴ Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977, s. 1.

¹⁵ Erdoğan Başar, "Türkiye'deki Eğitimin Tarihsel Gelişimi", *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara, 2007, s. 28.

benzemeyen her sanatı barbar addetmek gibi yanlış bir görüşe sahip olduklarını ifade etmektedir.¹⁶

Çalışmamızda gerçekten iddia edildiği gibi Türkler'in tamamen göçebe veya rasgele otları, suları izleyerek yaşadıkları mı? yoksa bu göçlerin bir sistem dâhilinde takvim bilgisinin de yardımıyla belli zamanlarda yaylalara, belli zamanlarda kışlaklara mı yapıldığı? ayrıca bu yaşam biçiminde bir eğitim-öğretim sisteminden bahsedilebilir mi? gibi soruların cevaplarını ortaya koymaya çalışacağız. Çünkü medeniyet ve kültür, bilgi ile, bilgi de eğitim-öğretim ve bilgi-bilim varsa, medeniyet de vardır. Bu mütevazı çalışmayla Türkler'in, yüksek bir medeniyete sahip olduğu kapısını aralamayı amaçlamaktayız. Bunu yaparken de Türkler'in, İslamiyet'i kabul etmeden önce kurmuş oldukları devletlerden hareket etmeyi planlamaktayız.

İslamiyet'i kabul etmeden önce Türkler'in kurduğu en önemli üç devlet Hun İmparatorluğu, Göktürk Devleti ve Uygur Devleti'dir.

A. HUNLARDA EĞİTİM VE ÖĞRETİM

Hunlar, tarihte bilinen en eski Türk devleti olup, merkezleri Orhun-Selanga ırmakları ile Türkler'in kutlu ülke saydıkları Ötüken ve çevresi merkez olarak kurdukları bir devlettir. Başkentleri Ötüken'dir.¹⁷ Sürü besleyen, atlı göçebe kabilelerden oluşmuştur. Özellikle komşuları Çin'e karşı korunmalarını kolaylaştırdığı için, Hunlar yerleşik değil göçebe bir yaşantıyı benimsemişlerdir. Bunun doğal sonucu olarak da savaşçılık, yöneticilik, bazı el sanatları ile dini inanışlar ve çocuk yetiştirmeye ilişkin değerler eğitime damgasını vurmuştur. Hunlar'daki eğitimi; yaşayış biçimleri şekillendirmiştir.¹⁸

1. Savaş Eğitimi

Hunlar da esas itibariyle İskitler gibi göçebe bir kavimdir.¹⁹ Çin kaynaklarından elde edilen bilgilere göre bunlar sürüleri ile meşgul olurlardı.²⁰ Göçebe Türkler'in düşmanları, yine kendileri gibi atlı olan komşuları idi. Bu sebeple atlı düşmanları, onları bir anda bastırabiliyor ve her şey de o anda yok olabiliyordu. Yaşamak isteyenler her an savaşa hazır olmalı idiler. Eli silah tutan ve düşmana karşı koyabilecek kimseler, nerede ve nasıl göreve başlayacaklarını çok önceden bilmeliydiler. Kadınları ve çocukları kimlerin nasıl ve nerede koruyacaklarının kesin kaidelerle

¹⁶ Saffet Bilhan, "İlk Çağlarda Türk Kültür Hareketleri", *Milli Eğitim ve Kültür*, S. 19, İst., 1983, s. 22-23.

¹⁷ Zihni Meray, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara, 2008, s. 5.

¹⁸ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 4.

¹⁹ René Grousset, *Bozkar İmparatorluğu, Atilla, Cengiz, Timur*, (Çev. M. R. Uzmen), İstanbul, 2006, s. 50.

²⁰ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara, 1984, s. 88.

belirtmiş olması gerekirdi. Bütün bunları topluma kim öğretebilirdi? asırlardan beri devam eden ve olgunlaşan töre ve toplumun köklü geleneğini, askeri dehasını, eğitim-öğretim metotlarını nasıl düzenlemiş olurlardı.²¹

Büyük ordular kuran Hun Türkleri o güne kadar görülmedik savaş taktikleri geliştirmişlerdir. Mete Han, üçyüz bin atlı ile çok süratli biçimde Çin sınırlarına girer ve Çin'in merkezine kadar ilerler idi. Mete'nin ordusu atların renklerine göre düzenlenmiş idi. Her yön farklı bir renk ile belirtilirdi. Savaş anında kim hangi vazifeyi yapacaksa o yöne doğru hızla ilerlerdi. O zamana kadar askeri alanda uygulanan böyle bir taktik görülmemiştir. Çin gibi geniş ve kalabalık bir ülkeye akınlar düzenlenmiş pek çok savaşlar kazanılmıştır. Çin Seddi onları durdurmak için yapılmıştır.²² Hunlar, Orta ve Batı Avrupa'da çok geniş bölgeleri ele geçirmişler, Roma ve Bizans'a baş eğdirmişlerdir. Bunlar bize Hunlar'ın çok iyi bir askerlik ve savaş eğitimi gördüklerini kanıtlamaktadır. Bu eğitim töre içinde gerçekleşiyordu.²³ Mete'den daha öncesinde de Hunlar'da belirli bir ordu sisteminin olduğu bilinmektedir. Mete'nin babası Tuman(Teoman)²⁴ Han, Yüceçiler'in elinden kaçan oğlu Mete'ye 10.000 atlıdan oluşan bir tümen vermiş, o da babasının kurduğu sistemi daha da geliştirmiş, disiplin ve itaati öne çıkarmıştır.²⁵

2. Hayvan Yetiştiriciliği

Eski Türkler'deki eğitimde önemli bir unsur da hayvan yetiştiriciliğidir. Koppers, "Hayvan yetiştiriciliğinin İç Asya'da doğduğunu, İndogermenler'in bu kültürün yaratıcısı olmayıp, ancak alıcısı olduklarının ispat edildiğini" söylemiştir. Koppers, atın ilk evcilleştirilmesi ve bununla ilgili atlı-çoban kültürünün oluşmasını İç Asya'da yaşayan eski Türkler'e dayandırır.²⁶ Türkler, at terbiyesi ve türlü cinsten hayvanların yetiştirilmesinde büyük ilerleme kaydetmişlerdir.²⁷ Türkler için at, çok önemlidir. Bunu Kaşgarlı Mahmud'un şu sözlerinden çok daha iyi şekilde anlayabiliriz: "*At Türk'ün kanadıdır. Ata bakan seyise "El Başı" yani "Vilayetin Başı" denir.*"²⁸ Özellikle atların eğitilmesi günübirlik bir sistem olmasa gerek, belli bir birikimin ve belli bir düzenin sonucudur.

²¹ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara, 1984, s. 88; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara, 1987, s. 1-3.

²² Zihni Meray, *Türk Tarihi ve Kültürü*, s. 5.

²³ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 62.

²⁴ Teoman (Tu-man), Hunlar'ın bilinen ilk hükümdarıdır. Bkz. Zihni Meray, *Türk Tarihi ve Kültürü*, s. 5; Teoman (Tu-man) İsmi üzerindeki tartışmalar için bkz. Türükoğlu Gök-Alp, "Türk Tarihinin Meseleleri III, "Teoman" ve "Mete" Adı Meselesi, *Milli Eğitim ve Kültür*, S. 3, Ankara, 1979, s. 29-33.

²⁵ Bahaeddin Ögel, "Büyük Hun İmparatorluğu", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara, 1987, s. 10.

²⁶ László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 5-6.

²⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara, 1987, s. 126.

²⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügati't-Türk*, C. I, s. 48-49.

3. Bağımsız Yaşama Azminin Yeni Nesillere Aktarımı

Türk milleti, hâkim bir millet olarak yaratıldığına ve kendisine bazı fevkalbeşer hususiyetler verildiğine inanmış ve çevresindekileri de inandırmıştır. Mahmud Kaşgarî ve diğer pek çok müellif; “*Türklerin Allah’ın has ordusunu teşkil ettiğine, Allah’ın cezalandırmak istediği kavimlere, bu ordusunu musallat ettiğine*” dair söylemlerin yaygın olduğunu ifade etmiştir.²⁹ Geleneğe göre Türk hükümdarlarına idare etme yetkisi Tanrı tarafından verilmiştir. Bu yetki Eski Türkler’de “Kut” ile ifade edilmektedir.³⁰ Onlara göre tüm insanlar Türk devletinin halkı, Türk hakanı ise dünyanın hükümdarı idi. Atilla kendisini Tanrı’nın kırbaçı sayıyordu. Türkler’de her zaman bir dünya devleti kurma düşüncesinin, düşüncesi hâkim olmuştur. Bunun yanında hür ve bağımsız yaşama isteği de her zaman Türkler arasında kabul gören bir görüş olmuş ve bu iki anlayış da töre yoluyla yeni yetişen kuşaklara aktarılmıştır. Bu sistemi yaygın eğitimin en güzel örneklerinden kabul edebiliriz.

Mete’nin devlet yönetimi ile ilgili çok anlamlı bir olay vardır. Bunu Mustafa Kemal Atatürk de çok sevmiş olmalıdır ki 1933 yılında Balıkesir Lisesi’nde bir tarih dersi sonunda öğretmenlere anlatmıştır. Çin tarihlerinde de anlatılan bu olay hem vatan toprağının ne kadar kutsal olduğunu hem de Türkler’deki devlet felsefesinin en güzel örneğini göstermektedir.³¹

4. Mesleki Eğitim

Sürü besleyen atlı-göçebe ve savaşçı bir toplumda hayvan ürünlerinin (et, süt, deri, yün...) değerlendirilmesi, çeşitli araç-gereç yapımı ile ilgili, usta-çırak ilişkisi içinde bazı becerilerin gelişmesi doğaldır. Hunlar böylece kürk, halı, madenî eşya ve kılıç kuşağı plakaları veya teçhizat ve koşum takımı, bronz plâkalar, kopçaklar ve düğmeler ile temsil edilen son derece müşahhas bir sanata sahiptirler.³² Madenlerden altını, demiri başarı ile işlemişlerdir. Eski Türklerde demir ve demircilik kutsaldı, onlar kılıç üzerine and içerlerdi. Hunlar, el zanaatlarında da güzel eserler yapmışlardır ve bunlar “step sanatı” olarak adlandırılmaktadır.³³

Çok kalabalık bir orduya sahip olan Hunlar’ın çok fazla silaha ve madenî eşyaya ihtiyacı olması kaçınılmazdır. Bunun için madenlerin toplumda geniş çapta işlenip, değerlendirilmesi gerekir. Bu sebeple, madencilik yalnızca aile içinde kalmayan bir uğraş olmalıdır. Devletin mesleki eğitim ile ilgilenmiş olması muhtemeldir.

²⁹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi*, İstanbul, 1981, s.107.

³⁰ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1998, s. 248-249.

³¹ Olayın anlatımı için bkz. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 5-6.

³² René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Atilla, Cengiz, Timur*, s. 51.

³³ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 63.

5. Hunlarda Ziraat ve Tarım

Çin kaynaklarından edinilen bilgiye göre Hunlar, sürüleri ile uğraşırken bunun yanında ekip biçmeyi de ihmal etmemişlerdir. Altay bölgesinde Hun çağında açıldığı düşünülen muhtelif sulama kanallarının izine rastlanmaktadır. Bu kanallardaki sulamanın ilmi bir usulle yapıldığı belirlenmiştir. Selanga nehri ve Baykal gölü yakınlarında bulunan saban demirleri, muhtelif büyüklükte oraklar, zahire saklamak için özel bir şekilde kazılmış kuyular, hububatı ezmek ve öğütmek için kullanılan taşlar bu kültürün en önemli eserleridir.³⁴

6. Dini İnanışlar³⁵

Eski Türkler'de sihri sistem ile dini sistem bir birine eşitti. Tarihi devirde sihri bir sistem halinde görülen Şamanizm'in daha öncesinden de ana totemcilik ile karışık dini bir sistem olması kuvvetli bir ihtimaldir.³⁶ Hunlarda ve eski Türkler'de din de kısmen bir eğitim aracı idi. Onlarda "halk inancı" ile "devlet dini" ayrı şeylerdi. "Halk inancı daha ziyade hastalık, fâl, sihirbazlık gibi insanların günlük ihtiyaçlarına cevap veren ve onları manevi bakımdan tatmin eden prensiplerdi. Devlet dini ise devletin varlık sebebini izah eden ve hükümdarın idaresine meşruiyet veren bir inanışlar sistemi idi. Halk inancında halkla karşı karşıya olan ve Tanrı ile ilişki kurduğunu iddia eden Şaman denilen araçlar mevcut idi. Devlet dininde ise başrahip, hükümdarın bizzat kendisiydi. Şaman ya da kam; kâhin³⁷, sihirbaz, saz şairi, yazı yazan kâtip ve öğretmen anlamlarına da gelmekte, beden ve ruh doktorluğu dâhil çok çeşitli konularda halka önderlik yapmakta, onların sorunlarını çözmeye çalışmakta idi. Bu durumda onları bir çeşit yaygın eğitimci olarak görmek gerekir.³⁸

³⁴ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 88-89.

³⁵ Geniş Bilgi için bkz. Ünver Günay-Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul 1997; Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Türk: Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994.

³⁶ Nevzat Ayas, "Türkler ve Tabiat Kanunu", *II. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1943, s. 821.

³⁷ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, C. III, Çev. Besim Atalay, Ankara, 1992, s.157

³⁸ *Kam-Şaman-Şamanizm*. Kuzey Avrasya'da çok sayıda halklarla eski Magyar inançlarında bulunan merkezi şahsiyetlere verilen isimdir. Dünyalar arasında bağ kurma vasıtasıdır. Yaşayan insanî varlıklarla, ölü ruhları arasında temas sağlamaktadırlar. Bu erkeklerin, nadiren de kadınların kültürleri, diğer dinlere mukavemet etmiş gibi görünmektedir. Çaman kelimesi Mançu-Tunguz kökünden bir kelime olarak "Bilen kişi" anlamına gelmektedir. Buna göre burada gnostik ilkel bir mefhum söz konusu olmaktadır, Çaman olan kişiler, insanlarla-Tanrılar arasında aracılık fonksiyonu yaptıklarından, büyük bir prestij elde etmektedirler. Şamanın, sınırsal bir gücü vardır. Şamanlar, Ruhlar tarafından seçilmişlerdir. Şamanın seçimi kişisel iradeye bağlı bir seçim değildir. Bazen böyle bir seçimi bir takım alametler ortaya koymaktadır: Yani, Şaman olacak kişi, olağan üstü yeteneğini önceden gösterir ve halk onu Şaman olarak kabul eder. Meselâ, yeni doğan bir çocuk dişleri çıkmış olarak doğarsa veya altı parmaklı doğarsa, onun Şaman olması

7.Çocuk Eğitimi

Hunlarda ve eski Türklerde çocuk sahibi olmak çok arzulanırdı. Erkek ve kızlar arasında genellikle fark gözetilmez, hatta bazı kızlara daha fazla

beklenmektedir. Bunların dışında "Şaman adayı" hastalıkla veya uzun süre klanından uzaklaşıp, daha sonra ortaya çıkmakla da kendini gösterebilir. O, bu işlemlerden geçerken, oldukça işkenceli bir hayat yaşamaktadır. İşkenceli hayat bitince, yeniden kendine gelmekte ve klanı dönmekte ve Şaman hayatına başlanmaktadır. Yeni Şaman olan birinin ilk rivayetleri, bilgi edinmekten gelmektedir. Burada bir formül bulunmaktadır: Buna göre ruhlar, Şaman'ı götürmüşler ve işkence yapmışlardır. Bu işkence, Şamanın vücudunun parçalanmasına kadar varmıştır. Ruhlar Şaman adayını, ya şimdi yahut daha sonra ölecek şekilde atmışlardır. Şayet bu deney müspetse Şamanın vücudu yeniden oluşmakta, aday daha kuvvetli şekilde kendine gelmektedir. İşte bu aradan itibaren bilgin olan Şaman "Dünya ağacını" tırmanmakta ve ruhlarla temasa geçmektedir. İşte bu, Şamanın esas görevidir. Bir merdiven üzerine veya ağaca çıkma onun halka gösterdiği bir denevidir. Daha sonra Şaman, temel âletlerini elde edecektir. Bu âletler Tambur ve peri atı sembolüdür (bu at bazen beş bacaklı olmaktadır). Bununla ilgili Macaristan'da halk hikayeleri vardır. Kuzey Avrasya halkları, bunun Rengeyiği olduğuna inanmaktadırlar. Tambur, sihirsel hayvanların derileri ile kaplıdır. Tamburun Sesi, Şamanın, ruhların yanında yer değiştirdiğini veya ruhlara hitap ettiğini sembolize etmektedir. Bütün gücünü göstermesi için tambur hazırlanmaktadır. Bunun için sulanır ve ateşe tutulur. Merasim, geşik veya öküz boynuzlarıyla, kuş tüyleri ile süslenmiş bir külâhı gerekli kılmaktadır. Sibiryâ'da bazı mağaralarda bulunan yazılar bunu doğrulamaktadır. Bunun bronz çağma kadar dayandığı söylenmektedir. Macaristan folklorunda boynuz, büyü ve büyücü alametidir. Şamanın çıktığı ağaca gelince, Avarlar'ın eşyalarında bu gösterilmiştir. Bu ağaç bazen Şamanın evinin önünde bitmektedir. Fakat genelde bu bir kamıştır veya bir merdivendir. Bu ağaç veya merdiven, Tanrılara giden bir yoldur. Şamanın aktiviteleri çoktur. Fakat her zaman bulunması gereken bir unsur vardır ki bu da extase veya trans halidir. Bu hal, genelde bir uyku haline benzemektedir. Külâhı giydikten ve tambura ateşin yanında gittikçe kuvvetlenen ritimlerle vurduktan sonra, Şaman yere düşer, bilincini kaybeder ve ruhu onu terk eder. İşte bu an, Şamanın ruhlarla iletişim kurduğu andır. Şaman kendine geldikten sonra, daha önce sorulan sorulara cevap vermektedir. Diğer Şamanların ruhları ile de savaşmaya çağrılabilir. Rivayete göre, her iki Şamanında ruhları bir hayvan şeklinde kendini gösterebilir (Meselâ iki boğa olabilir). Şamanın ruhu şeklinde görülen hayvan, mağlup edilirse, Şaman hasta düşer, bir müddet sonra da ölür. Bu duruma düşen Şaman, ağaca tırmanamaz ve yere düşer. Şamanın merasimi sırasında ilâhiler okunmaktadır. Şamanın faaliyet alanı belli başlı dört şeyde sınırlıdır: 1- Ruh çağırma, 2- Tedavi, 3- Büyü, 4- Kehanet. Şamanın rahiplik fonksiyonu aslı görevlerinden değil, daha sonraki fonksiyonlarından sayılmaktadır. Şaman, kötü ruhları kovmak, gelecekle ilgili haberleri toplamak, verimlilik, kıtlık gibi olayları haber vermek görevini yerine getirmektedir. Şamanın aslı görevleri olarak yukarıda belirttiğimiz görevler bideyette bir Allah elçisinin görevleri ile âdeta bir benzerlik arz eder. Peygamberde Allah'la temas kurarak bazı bilgileri vahiyyle almaktadır. İşte Peygamberin bu tavrı, Şamanda zamanla kılık değiştirerek, belli bir şekle bürünmüştür. Bu da bizi ilk Şamanın bir peygamber olma ihtimaline götürmektedir. Nitekim Kırgızlar, Şamanlarına Faghinunim adını vermektedirler. Bu kelime ise "Allah'ın Peygamberi" anlamına gelen kelimenin bozulmuş şeklidir. Bazı kaynaklarda Türklerin dininin Şamanizm olduğu şeklinde bilgiler vardır. Bu bilgiler yanlıştır. Türklerin Şamanizm diye bir dinleri yoktur. Çünkü Şamanizm bir din değildir. Şamanizm, yüzyıllarca muhtelif dinlerin etkisinde kalmış bir karışımdır. Bu karışıma din demek doğru olmaz. Çünkü Şamanizm, bütün dinî faaliyetleri kapsamaz. Bunun için Şamanizme bir din değil; bir vecd. tekniği diyebiliriz. Türklerin, Tek Tanrı inancına sahip olduğunu görüyoruz. Bu inanç Gök Tanrı inancı olarak görülmektedir. Bunun için Türklerin Hanif bir millet olma durumları dikkate şayandır. Çünkü Türkler, Tarih boyunca Gök Tengri ve Tangri kelimelerini kullanmışlar ve bu Tanrılara inanmışlardır. Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya 2005. s. 726-727; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK., Ankara, 1954, s. 72.

değer verilirdi. Çocuksuz ailenin itibarı düşüktü. Eski Türkler'e göre oğul babasına, kız anasına çekmeliydi. İyi oğlana ataç, iyi kıza da anaç denirdi. İnanışa göre "ata oğlu ataç doğar" yani oğul babasına benzerdi.³⁹ Oğlanı yetiştirmek babanın, kızı yetiştirmek de ananın görevi idi.

Eski Türkler'in eğitim sisteminde törenin çok önemli bir yeri vardır. Bu töre gereğince, çocukların güçlü ve iyi bir asker olarak yetişmelerine çok önem verilirdi. Doğum ve ad verme günleri, törenlerle kutlanırdı. Çocuklar daha küçükken at niyetiyle koyunlara binerler, kuş ve fareleri okla vurmaya çalışırlar, ava götürülürlerdi. Onların biraz büyüyünce ata binmeleri de yine törenlerle kutlanır, o gün çocuğa ad teslim edilir, at yarışları yapılırdı. Erkek çocuğun yetişmesinde ve savaş sanatını öğrenmesinde babasının çok önemli öğretici ve eğitici görevi vardı. Kızlardan da erkeklerle boy ölçüşen, düşmanları, vahşi hayvanları alt edenler çıkardı.⁴⁰

Hunlar'da ve genellikle öteki Türkler'de Müslüman oldukları zamanlara kadar, çocuğa ad koymanın bile bir mücadele, kahramanlık ve güç gösterisi ile ilgisi vardı. Doğduğunda çocuğa verilen ad onun gerçek ve sürekli adı değildi. O, ilk gençlik yıllarında dikkati çeken bir başarı ile adını kendi kazanırdı. Bu, Dede Korkut Kitabı'nda çok güzel bir örnek ile anlatılır.⁴¹

B. GÖKTÜRKLER

M.S. VI. yüzyılın ortalarında Büyük Hun Devleti'nden sonra en büyük Türk devletini kurmuş ve kısa zamanda çok büyük bir alana yayılmışlardır. Göktürkler, Hunlar'ın devamı niteliğindedir. Göktürkler'in menşei hakkındaki tartışmalara bakıldığı zaman onların Hunların bir kolu olarak ortaya çıktıkları görülür. 542 yılından itibaren derece derece kuvvetlenmeye başlayan Bumin Kağan önderliğindeki Göktürkler'e Batı Wei devleti tarafından 545 yılında An-nuo-p'an-t'o adlı Soğd'lu bir elçinin gönderilmesiyle Göktürkler'le Batı Wei arasında resmi münasebet tesis

³⁹ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, C. II, Çev. Besim Atalay, Ankara, 1940, s. 80.

⁴⁰ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul, 2001, s. 6.

⁴¹ "Meğer Han'ım, Bayındır Han'ın bir boğası vardı. Bir gün dört çocuk meydana aşık oynamıyorlardı. Azgın bir boğa ahırdan dışarı salınmıştı. O boğa katı taşa boynuz vursa un gibi öğütürdü. Oğlancılara "kaç" dediler. Üçü kaçtı. Dirse Han'ın on beş yaşındaki oğlancığı kaçmadı. Ak meydanın ortasında baktı durdu. Boğa, oğlana sürdü geldi. Diledi ki onu helak ede. Oğlan, boğanın alnına yumruğuyla katı çaldı. Boğa götün götün gitti. Boğa oğlana sürdü geri geldi. Oğlan gene boğanın alnına katı vurdu, alnına yumruğunu dayadı, sürdü meydanın başına çıkardı. Boğayla oğlan bir hamle çekiştiler. Boğa iki arka bacağına üstünde durdu. Ne oğlan yener, ne boğa yener... Oğlan yumruğunu çekti. Boğa düşüp tepesinin üzerine dikildi. Oğlan bıçağa el vurdu, boğanın başını kesti. Oğuz beyleri oğlanın üstüne toplandılar, övdüler, ona güzel bir ad verdiler ve "Boğaç" dediler." Bkz. H. Achmed Schmiede, *Kitab-ı Dedem Korkut Destanlarının Dresden Nüshası*, Ankara, 2000, s. 24.

edildi.⁴² Böylece Göktürkler resmen tanındı. Daha sonra devlet iç ve dış sebepler sonucunda Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölündü.⁴³ Fakat Uygurlar ve Çinli'lerin baskıları sonucunda Doğu Göktürkleri 630 yılında, Batı Göktürkleri 659 yılında Çin egemenliğine girdiler. Doğu Göktürkler 50 yıllık bir aradan sonra Kutluk (İlteriş) adında bir önderin yönetiminde istiklal savaşı vererek tekrar bağımsızlıklarına kavuştular. Kutluk Kağan'ın ölümünden sonra kardeşi Kapağan, sonra da Kutluk Kağan'ın çocukları Bilge Kağan ve Kültegin yönetimi aldı. Bunların vezirleri Tonyukuk idi.⁴⁴ O yıllarda Göktürkler en parlak dönemlerini yaşadılar. Tonyukuk 618 yılında, mahallî beyleri ve idarecileri kağanlığın memurları haline dönüştürmek için onlara çeşitli unvanlar verdi. Mahalli hâkimleri takip edebilmek amacıyla hükümet temsilcileri seçtirdi. Bu dönemde vergileri toplayan hâkimlerin yerlerine idareci olarak Türk beylerini getirtti.⁴⁵İlgili dönemin kaynakları incelendiğinde Göktürkler'de sistemli ve düzenli, merkezi sisteme bağlı, eyaletlerden ve onların yöneticilerinden oluşan bir devlet sisteminin olduğu anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte İç siyasi çekişmeler, Uygurlar ve başka toplumların isyanı, Çin'in izlediği bölücü politika sonunda, Göktürk'ler 745'te bağımsızlıklarını kaybettiler. Göktürk'ler güçlü bir devlet kurmakla kalmamış, Bizans ve Çin'i de yıldırılmıştır. Uzun bir süre İpek yolunu elinde tuttuklarından dolayı gerek Çin gerekse Bizans devletleri, Göktürk'ler ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır.⁴⁶

1. Göktürklerde Tabiat Anlayışı ve Din

Divanü Lügati't-Türk'te geçen bir ifadeyle Eski Türkler'de dinin nasıl bir eğitim sistemi olarak kullanıldığını daha iyi anlayabiliriz. "Yet, bir takım hususi taşlarla yapılan bir nevi kehanettir. Bu taşlarla yağmur yağdırılır, rüzgâr estirilir ve başka şeyler de celbolunur. Bu Türkler arasında bilinir. Ben, bizzat bu hali Yağma'da müşahede ettim. Bu kâhinlik, orada meydana gelen bir yangını söndürmek için yapıldı. Allah'ın izniyle yaz günü kar yağdı, yangın söndü."⁴⁷ Kaşgarlı'nın bu ifadelerinden de anlaşıldığı gibi Eski Türkler'deki bir geleneğin o devirde hala canlılığını koruduğu gözlenmektedir. Bunun bu şekilde devam etmesi için halk arasında süregelen bir yaygın eğitim sisteminin olduğu düşünülmelidir. Yine bu olaylardan Eski Türkler'in bir nizam anlayışına sahip olduklarını görüyoruz. Onlara göre yer

⁴² Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara, 1995, s. 16-17.

⁴³ Ömürkul Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, Çev. Mustafa Kalkan, İstanbul, 2008, s. 49.

⁴⁴ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 10.

⁴⁵ Ömürkul Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 50.

⁴⁶ Muallim Afet Hanım, *I. Türk Tarih Kongresindeki Konuşması*, İstanbul, 1932, s. 418.

⁴⁷ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, C. III, Çev. Besim Atalay, Ankara, 1992, s. 159; Nevzat Ayas, "Türkler ve Tabiat Kanunu", s. 822.

ve gök sonradan yaratılmış idi.⁴⁸ Bunu Kül-Tegin yazıtlarında şu şekilde görmekteyiz; “Yukarıda mavi gök ve aşağıda yağız yer yaratıldığında, bunların arasında kişiöglü da yaratılmıştı...”⁴⁹ Yine bu ifadelerden Tanrı inancının varlığı da anlaşılmaktadır.⁵⁰

Çin kaynaklarında kayıtlı şu olay da çok önemlidir: 574 tarihinde Kuzey Tszi hanedanı imparatoru bir Budist keşişe Budizm’in temel ilkelerini Türkçe’ye çevirtip, bu metni Türkler arasında dağıtarak onları Budizm’e çekmeyi emretmişti. Göçebe Göktürk’ler arasında böyle bir propagandanın (misyonerler) tarafından sözle değil de yazılı metinler ile yapılmak istenmesi Göktürkler’de okuryazarlığın yaygın olduğuna bir başka kanıttır.⁵¹ Olayın gerçekleşme zamanı dikkate alınırsa Hunlar zamanında da bir yazının olduğu düşünülebilir.

2. Orhun Anıtları ve Türk Eğitim Tarihi Açısından Önemi

Tarihte Orhun Anıtları olarak bilinen bu belgeler 732’de dikilen Kültegin, 735’te dikilen Bilge Kağan ve yine o yıllarda dikilen Tonyukuk anıtlarıdır. Bu anıtlarda 6000 kadar kelime vardır. Orhun Anıtları ilk kez 29 Kasım 1893’te Danimarkalı bilgin Thomsen tarafından “Tanrı, Türk ve Kültegin” kelimelerinin çözülmesi ile eski bir Türk yadigârı olduğu dünyaya ilan edilmiştir.⁵² Anıtlar “On İki Hayvanlı Takvim”e⁵³ göre tarihlenmiştir. Kültegin Anıtında, onun “Koyun yılının on yedisinde” öldüğü belirtilmiştir ki, bu tarih 27 Şubat 731’e rastlar.⁵⁴ Onun anıtı ağabeyi Bilge Kağan tarafından 1 Ağustos 732 yılında dikilmiştir. 25 Kasım 734’te ölen Bilge Kağan adına da 735 yılında bir anıt dikilmiştir.⁵⁵

Orhun Anıtlarında, eğitimi ilgilendiren başlıca kısımlar şunlardır:

“Çin milletinin sözü tatlı, ağısı (işlenmiş kumaşı) yumuşak imiş, tatlı sözü (yumuşak) hediyesi, ipek kumaşla, uzak halkı öylece yaklaştırmış. Yakına konduktan sonra kötü bilgisini anda yayar imiş, iyi bilge kişiyi, iyi alp kişiyi yürütmez imiş. Bir kişi yanılrsa, suyuna, halkına, akrabasına kadar yürütmezmiş. Tatlı sözüme, yumuşak hediyesine aldanıp, çok Türk halkı öldüm. Türk halkı öleceksin. Beriye Çoğay ormanına Tögültün ovasına konayım dersen, Türk milleti öleceksin... Ötüken yerinde oturup, kervan, kafile gönderirsen, hiç sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebedi (bengü) il tutarak oturacaksın. Türk milleti, tok olacaksın, açsan, tokluk

⁴⁸ Nevzat Ayas, “Türkler ve Tabiat Kanunu”, s. 825.

⁴⁹ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970, s. 4.

⁵⁰ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Atilla, Cengiz, Timur*, s. 115.

⁵¹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 14.

⁵² Abdulhaluk Çay, “Türk Kültürü ve Kaynakları”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun, 1986, S. 1, s. 56.

⁵³ Osman Turan, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941.

⁵⁴ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 11-12.

⁵⁵ Abdulhaluk Çay, “Türk Kültürü ve Kaynakları”, s. 56.

*düşünmezsin. Bir doyarsan açlık düşünmezsin. Böyle olduğun için, beslemiş olan kağanının sözünü almadın...*⁵⁶

Metinden anladığımızı göre Türk milletinin en büyük düşmanına çok net bir şekilde işaret edilmektedir. Burada bir saldırganlık yoktur, barış vardır. Milletın yurdunda oturması, birbiriyle iyi geçinmesi, yabancı tuzaklara düşmemesi ihtar edilmektedir.⁵⁷ Bu kitabelere bakıldığı zaman devlet felsefesi, iskân, komşularla ilişkiler ve devleti yönetenlere itaat vb. konular net bir şekilde görülmektedir. Adeta bir anayasa niteliği taşımaktadır. Bu kitabeler, Türk halkının bu konularda bilgi edinmesinin amaçlandığı olup, bir ders kitabı özelliği taşırlar.

*“...Dört taraf hep düşman imiş, ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış hep tabi kılmış başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doğuda Kadirkan ormanına kadar Batıda demir kapıya kadar kondurmuş, ikisi arasında pek teşkilatsız Göktürk öylece oturuyormuş. Bilgili kağan imiş. Cesur imiş tabii. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabii, ili tutup töreyi düzenlemiş. Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş tabii, oğulları kağan olmuş tabii ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi kılınmamış olacak, bilgisiz kağan oturmuş. Buyruku da bilgisiz imiş tabii kötü imiş tabii beyleri milleti ahenksiz olduğu için Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için aldatici olduğu için küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için bey milleti karşılıklı çekiştirttiği için Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş. Çin milletine beylik erkek evladı kul oldu hanmlık kız evladı cariyeye oldu”*⁵⁸

Bu ifadelerden anladığımızı göre; bilgelik, alplık, iyi ve başarılı hükümdarların özellikleri olarak belirtilmiştir. Böyle hükümdarlar, halkının bağımsız ve güven içinde yaşamasını sağlamak kadar devletin nüfus ve ekonomik gücünü arttırmayı ve milletini mutlu etmeyi asıl görevleri bilmektedir. Bilgisiz, yani iyi bir yönetim bilgisine sahip olmayan, toplumun gerçek çıkarlarının nerede bulunduğunu ve bunun nasıl sağlanacağını bilmeyen hükümdarlar ise toplumsal çözülmeye ve bağımsızlığın kaybedilmesine neden olurlar. Bu hükümdarlar zamanında, dış düşmanlar da propaganda yolu ile ülkeyi içerden kolaylıkla çökertip ele geçirirler.⁵⁹

3. Bağımsız Yaşama Azminin Yeni Nesillere Aktarımı

Hunlar'da bağımsız yaşama azminin yeni kuşaklara aktarılmasında töre etkiliydi. Göktürkler'de ise bu, kitabelere kazınarak daimi bir öğreti haline dönüşmüştür. “Yukarıda Türk Tanrısı Türk'ün mukaddes yeri suyu böyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam

⁵⁶ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 2; Ali Öztürk, *Ötüken Türk Kitâbeleri*, Ankara, 2001, s. 74-75.

⁵⁷ Mustafa Ergün, *Türk Eğitim Tarihi*, <http://egitim.aku.edu.tr/tet00.htm>, 15.10.2008.

⁵⁸ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 4-5.

⁵⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 11.

İlteriş Kağan'ı, anam El Bilge Hatun'u, Tanrı Tepesi'nde tutup yukarı götürmüş (yüceltmiş). Babam kağan on yedi erle dışarı çıkmış, dışarı yürüyor diye şehirdekiler dağa çıkmışlar, dağdakiler inmişler, derlenip yetmiş er olmuşlar. Tanrı güç verdiği için Babam Kağan'ın ordusu Kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş... Kul olmuş milleti, Türk türesi bozulmuş milleti, ecdadının türesince yaratmış, yetiştirmiş..."⁶⁰

Burada on yedi erle harekete geçen İlteriş Kağan için kemiyet değil, keyfiyetin, inancın, azim ve iradenin önemli olduğu sonucu çıkmaktadır. Hürriyet, Türk milleti için her şeyden önce gelir. Kölelik ve zillet ise, asla kabul edilemezdi. Nitekim Türk'ün bu karakteri Atatürk'te "*Hürriyet benim karakterimdir*" vecizesiyle ifadesini bulmuştur.⁶¹

Göktürkler'deki eğitim Hunlar'dakine kuşkusuz çok benzeinekteydi. Eğitim töre içinde ve töre kanalıyla veriliyor, benzer özellikleri taşıyordu. Çünkü Göktürkler'in yaşam biçimi de Hunlar'dan çok farklı değildi. Ancak Göktürkler'in 38 harfli gelişmiş bir alfabe ile işlenmiş bir dile sahip oluşları, yazılı eserler bırakmış olmaları, yazı ve dil konusunda örgün, planlı bir eğitim yapmış olduklarını düşündürüyor. Gerçekten ileri düzeyde bir dil ve yazı eğitimsiz var olabilir miydi? Orhun Yazıtları, yazılı Türk tarihinin en görkemli zirvelerinden, en parlak örneklerinden biridir. Ancak bu zirvenin uzun bir geçmişi olduğu veya olması gerektiği, hemen ilk akla gelenlerdendir. Göktürk yazısı ile yazılan bu anıtlar hem yazı hem de dil bakımından yüzyıllarca süren bir öngelişmenin olduğunu açıkça gösteriyor.⁶² Bu nedenle, Göktürkler'de sözlü töre bilgisi yazı ile de genişlemiş ve yaygınlaşmıştır.

Günümüz Avrupa uluslarının hemen hiç birinin milli dil ve yazısı bulunmadığı bir dönemde Göktürkler ileri bir dil ve yazı ile taş üzerine yazı yazarak, bize çok değerli belgeler bırakmışlardır. Aslında Göktürk hükümdarlarının, VI. yüzyılda Çin İmparatorluğu'na Türkçe olarak mektuplar yazdığı biliniyor. Bunların ancak Çince çevirileri günümüze ulaşabilmiştir. Yenisey mezar taşları ise daha da eski tarihlere çıkar. Şu halde, Türkçe'nin ilk yazılı belgeleri Orhun Anıtları'ndan önce meydana getirilmiştir. Fakat kesin olarak tarihlendikleri, binlerce kelimeden oluştuğu ve konuları çok önemli olduğu için, Türkçe'nin, tarihi bilinen en eski yazılı belgeleri, Orhun Anıtları kabul edilmektedir.⁶³ Barthold bu yazıtların anlaşılmasında Thomsen ve Radloff'un tercümelerinin çok kolaylık sağlayacağını ifade etmektedir.⁶⁴

İçindeki değerli eşyalar, dolayısıyla pek çoğu tarihin çeşitli dönemlerinde yağmalanmış olan eski Türk kurganlarında (mezar), Göktürk

⁶⁰ Ali Öztürk, *Ötüken Kitabeleri*, s. 67; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 6.

⁶¹ Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Elazığ, 1999, s. 10

⁶² Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları II*, İstanbul, 1932, s. 7; Mustafa Ergün, *Türk Eğitim Tarihi*, <http://egitim.aku.edu.tr/tet00.htm>, 15.10.2008.

⁶³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 11-12.

⁶⁴ W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Derler*, İstanbul, 1927, s. 4.

yazısı ile donatılmış birçok eşyalar bulunmaktadır. Bu açıdan M.Ö. V. veya IV. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen Kazakistan'daki Esik Kurgan'ı bize iyi bir örnek vermektedir. Bu mezarda bulunan bir genç cesedinin üzerindeki altın kaplama zırh, kemer ve yine altınla süslenmiş eyer, kama, kamçı sapı, ok ve yaylar; o zamanki Türk uygarlığının yüksek seviyesini göstermektedir. Bu eşyaların içinde bulunan bir çanaktaki Göktürk harfleriyle yazılmış bir cümle, bize bu yazının ve yazılı dilin ne kadar eskiye gittiği konusunda bir fikir vermektedir.⁶⁵

4. Göktürklerde Ziraat ve Tarım

Çin kaynaklarından anladığımız kadarıyla Göktürk'ler de tarım ile uğraşıyorlardı. "Her ne kadar Türkler yerlerini değiştirseler de herkesin kendi toprağı vardır."Topraklarını iyi işlesinler diye "Kapağan Kağan, Çin'den tarım araçları ve tohumluk talep etmişti."⁶⁶ Ziraat ve tarım büyük tecrübe isteyen bir uğraştır. Mevsim bilgisi, takvim bilgisi, coğrafya bilgisi vb. gibi bilgilerin gelecek kuşaklara aktarılması da yaygın eğitimin en güzel örneklerinden birini bizlere gösterir.

C. UYGURLARDA EĞİTİM

Göktürk devletini yıkan Uygur-Karlık-Kırgız konfederasyonu dağılıp, Ötüken havzasına Uygurlar hâkim olduktan sonra 745-844 yılları arasında bölgede Uygur Kağanlığı'nı kurmuşlardır. İç siyasi çekişmeler, Çin'in izlediği bölücü politika, Maniheizm dininin olumsuz etkileri ve doğal afetler sonunda, Uygurlar 840'ta bağımsızlıklarını kaybettiler.

Uygurlar'ın hayat biçimleri Göktürkler'den başlıca iki biçimde farklıdır.

1. Kentlerde yerleşik hayat, önem kazanmıştır.

2. Uygurlar öteki kültürlere geniş ölçüde açılmışlar, eski dini inanışlarını bırakıp, Maniheizm'i benimsemişlerdir. Et ve süt yenilmesine izin vermeyen sadece sebze yenilmesini isteyen bu din onları pasifleştirmiştir. Yerleşik hayat ve din değişikliği nedeniyle Uygurlar, Türk eğitim tarihine kendi damgalarını vurmuşlardır.⁶⁷

Mani dini, 762'de Böğü Kağan tarafından resmî devlet dini kabul edilince, Arami-Süryani alfabeleri karışımı Mani yazısı da Türkçe eserlerin basıldığı bir yazı haline geldi. Maniheizm rahipler de, Budist rahipler gibi, kendi dinlerini anlatan eserleri Türkçe'ye çevirmeye ve propaganda yapmaya başladılar.

⁶⁵ Mustafa Ergün, *Türk Eğitim Tarihi*, <http://egitim.zku.edu.tr/tet00.htm>, 15.10.2008.

⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sencer Divitçioğlu, *Kök Türkler(Kut, Küç, Ülüg)*, İstanbul, 2000, s. 247-248.

⁶⁷ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 14.

768 yılından itibaren Uygur Kağanı, Çin İmparatoru'ndan Çin'de Mani dininin vaazı için bir kararname çıkartmayı başarmıştır. Uygur vatandaşları için Hu-pei'nin King-Ceu'sunda, Kiang-sunun Yang-ceu'sunda, Çö-köang'ın Şao-hing'inde ve Kiang-sinin Nan-Çangında Mani tapınakları inşa edilmiştir. Uygurlar İran'dan veya dış İran'dan Mani dinini aldıkları gibi aynı bölgeden özellikle Maverâünnehir'den Soğdak alfabesini de almışlardır. Bundan özel bir Uygur alfabesi geliştirmişlerdir.⁶⁸

Bu yazı ile kütüphaneler dolduran edebiyat, sanat ve din konularında kitaplar yazdılar. Onların basın tekniğini bulduklarını gösteren deliller vardır. Baskı yolu ile kitapları çoğalttılar. Okuryazarlık arttı, toplumun bilgi düzeyi yükseldi. Yerleşik hayat nedeniyle planlı ve örgün eğitimin de var olması gerekir. Bilginin yazı ve yerleşik hayat kanalıyla genişlemesiyle sözlü töre bilgisi çok aşıldı. Bilginin önemine ilişkin geleneksel değerler de gelişerek sürdü gitti.

Uygurlar, bilgi ve kültür düzeyleri yükseldiği için yüzyıllarca çeşitli Türk ve yabancı devletlerin saraylarında katiplik, bürokratik, danışmanlık, tercümanlık, öğretmenlik ve kültür elçiliği yapmışlardır.⁶⁹

Uygurlardan kalan kitabeler

Göktürk kağanlığının bir devamı niteliğinde olan Uygur kağanlığı döneminde de Göktürk kitabesi ile yazılmış kitabeler günümüze kalmıştır. Bunlar içinde en önemlileri Şine-Usu ve Karabalsagan kitabeleridir.

a) Şine-Usu Kitabesi: Büyük Uygur kağanı Bilge Bayun-çur(Moyun-çur)(746-759) adına dikilen bu kitabede Bayunçurun babası ve Uygur kağanlığının kurucusu Kutluk Bilge Kül Kağan'dan bahsedilir (Ö.746). Bu kitabe Kuzey Moğolistan'da Selenga havzasında Şine-Usu gölü kenarında Finli Ramstedt tarafından 1909 yılında bulunmuştur.⁷⁰

b) Karabalsagan Kitabesi: Uygurlar'ın kuruluşundan, zaferlerinden ve Mani dininden de detaylı olarak bahseder.⁷¹ Bu yazıt, Türkçe, Çince ve Sogdça olarak yazılmıştır. Bütün dillerdeki metinler ne yazık ki şimdiye kadar sağlıklı bir şekilde Türkçe'ye kazandırılmamıştır.⁷²

Sanskritçe'den Uygurca'ya çevrilen pek çok metin vardır. Ayrıca Budizm'in ziyana uğrayan bazı bölümleri Uygurca metinlerde bulunmuştur. Tüm bunlardan Uygurlar'ın çok yüksek bir medeniyete ulaştıklarını

⁶⁸ Rene Grausset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat Uzman, İstanbul, 1980, s. 131.

⁶⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 13.

⁷⁰ Abdulhaluk Çay, "Türk Kültürü ve Kaynakları", s. 56.

⁷¹ Gülçin Çandaroğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 2002, s. 212-213.

⁷² Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara, 1989, s. 23.

anlıyoruz.⁷³ Maniheizm ve Budizm gibi dini vesikalar yanında hukuk vesikaları da 1890 yılında tesadüf eseri ortaya çıkmıştır. Bu vesikaların X-XIV.yüzyıllar arasında yazıldığı tahmin edilmektedir. Bu vesikalarda şahısların kendi arasındaki ilişkilerle ilgili olanlar da vardır. Vasiyetnameler, köle satışları, çocuğun evlatlığa verilmesi, arazi satışları, hayvan kiralama belgeleri vb.⁷⁴

Kuzey doğu Avrupa'da bulunan eski Türk kitabelerinden en önemlileri Madara Kaya kitabesi, Peçenek ve Sekel kitabeleridir. Madara Kaya kitabesi Bulgaristan'da Madara köyü yakınlarında kaya üzerinde bir süvari kabartması ve aşağısındaki yazılardan ibarettir. Bu kitabe Türk-Bulgar kağanı Kurum Han (Ö. 813) adına oğlu Omurtag kağan tarafından yaptırılmıştır. Macar G. Feher kitabeyi okumuştur. Peçenek kitabeleri ise Macaristan'ın Nagy Szent Mikloş köyü civarında bulunan 23 parça altın kap kaçak eşya üzerindeki yazılardır. Bu yazılar, Macar Gy. Németh tarafından 1932 yılında okunmuş ve bu altın eşyaların Peçenek Türkleri'ne ait olduğu anlaşılmıştır.⁷⁵

D. TÜRK EĞİTİM SİSTEMİNE YABANCI ETKİLER

Tarih boyunca benimsedikleri çeşitli dini inanışlar, içinde yaşadıkları çok geniş fiziki, siyasi ve kültürel çevre Türkler'in eğitimine de dışarıdan bazı unsurların girmesine yol açmıştır.

Evlilik yoluyla: Pek çok Türk hükümdarı Çin hükümdarlarının kızı ile evlenmiştir. Ülkelerinde Konfüçyüs'ün sözlerini ezberlemiş ve kendilerini geliştirmiş bu hatunlar Türk şehzadelerin annesi olmuş ve bu fikirleri çocuklarına öğretmişlerdir.

Beysin Göçü: Zaman zaman Çin'den kaçan aydınlar Türk hükümdarlarına sığınmışlar ve kendilerine uygun devlet işleri verilmiştir. Birçok şehzade Çin'e öğrenim için gönderilmiştir

Siyasi ilişkiler: Ülkeler arasında siyasi ilişkiler kurulmuş, elçiler gidip gelmiştir.

Savaşlar, ticaret ilişkileri, gezginler yoluyla başka ülkelerin kültür ve eğitiminin etkileri Türk eğitiminde de görülmüştür.⁷⁶

E. ESKİ TÜRKLER'DE ÖĞRETİM ARAÇ GEREÇLERİ

Matbaa: Bossert'in ileri sürdüğüne göre bir ülkede, matbaanın icadı ve geliştirilebilmesi için üç şartın birlikte bulunması gerekir:

⁷³ László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 49.

⁷⁴ Bkz. Özkan İzgi, "Turfan Uygurlarında Kiralama Vesikaları", *X. Türk Tarih Kongresi*, C. III, Ankara, 1986, s. 767-768.

⁷⁵ Abdulhaluk Çay, "Türk Kültürü ve Kaynakları", s. 57.

⁷⁶ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 13.

- a) Harf sayısı az bir alfabe kullanılmakta olması
- b) Okuma arzusunun artmış ve kitapların çok aranmakta olması
- c) Üzerine basılacak sağlam bir malzemenin veya kâğıdın bilinip kullanılması

Bu açılardan bakıldığı zaman matbaanın önce çinlilerce bulunduğu şeklindeki söylenti doğru görünüyor. Çünkü kâğıdı biliyorlardı. Ama binlerce harften oluşan Çin yazısı basım için çok büyük teknik zorluklar çıkaracağı gibi bu yüzden Çince kitapların matbaa ile çoğaltılması elle çoğaltmaya göre pek ekonomik de olmazdı. Bu nedenle matbaayı ilk önce onların bulduğuna şüphe etmelidir. Onlar tahta vs. ile kalıp baskıyı kullanmışlardır. Ama bu matbaa tekniği değildir. Çinliler'e komşu olan Uygurlar da kalıp baskıyı ve kâğıdı kullanıyorlardı. Okuma yazma ve kültür düzeyleri çok yüksekti. Hatta başka devletlere kâtip, bürokrat çevirmen, danışman ve öğretmen olarak hizmet verecek kadar bilgili kültürlü yetişiyorlardı. Sade bir alfabeleri vardı. Böylece ayrı ayrı kesilmiş harfler ile basım tekniğinin ortaya çıkması için tüm şartlar hazırды. Bu uygun ortam içinde onların matbaa tekniğini bulduklarını gösteren somut veriler vardır. Kansu bölgesinde, Tun-Huang'da üstü örtülü bir mağarada tahtadan bazı Uygur matbaa harfleri ve Uygurca kitaplar ele geçirilmiştir. Bunların M.S. 700-900 yıllarına çıktığı anlaşılmıştır. Böylece Bossert'e göre matbaayı Uygurlar'ın bulduğunu kabul etmek gerekir. Çinliler'de bu tekniği XI. Yüzyılda (1041) Pi-Şeng isimli bir demirci, demirden harfler yaparak geliştirmişlerdir. 1241'de de Altınordu devletleri Almanya'ya yaptıkları akınlarda bu tekniği oralara götürdüler. İki yüzyıl sonra 1440-1450'lerde Gutenberg matbaayı geliştirdi. Ortaçağda fikirlerin ve teknik bilgilerin bir ülkeden ötekine ne kadar yavaş taşındığı düşünülürse iki yüz yıllık gecikme fazla sayılmaz. Böylece Uygurlar'ın ve Gutenberg'in matbaası arasında ilişki bulunmaktadır.⁷⁷

DEĞERLENDİRME

Çok geniş sahalara yayılan ve içinde birçok yabancı kültürleri de muhafaza eden devletler kurmuş olan Türkler'in, bu devletleri idare edebilmek için çok iyi bir devlet teşkilatı geliştirmeleri gerekiyordu. Bu mekanizmanın işleyişini sağlıklı bir şekilde yürütebilmesi, devletin tüm kademelerindeki işleyişin sağlıklı yürütülebilmesine bağlıydı. Bunun sağlanabilmesi için şehzadelerin iyi yetişmeleri gerekiyordu. Kitabelerden anlaşıldığına göre "*Halkı beslemek ve giydirmek*" işi tüm ülke genelinde sağlanmaya çalışılmıştır. Yukarıda verdiğimiz bilgilerden anlaşılabacağına göre, Türkler'de devlet kavramı bütünü ile beraber ortaya çıkmıştır. Göktürk'ler, milleti devletin kurucusu olarak kabul etmişlerdir. Bu sebepten, milletin içinden çıkan devlet başkanı, milleti korumak, doyurmak, iş ve aş

⁷⁷ T.H. Bossert, "Tabii Sanatının Keşfi", *II. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1943, s. 421-426.

temin etmekle yükümlüdür. Devlet yöneticileri halkının hayatını düzenlemekle görevlidirler. Bu bakımdan halk “*devlet baba*”nın koruyuculuk adı altında yaptığı hizmetten yararlanır. Buna göre devlet, sosyal, siyasal, ekonomik ve fikir hayatlarını düzenleyecektir. İşte her şey devletten beklenir ve hizmet devleti olma kavramına sahip, bir yapı içerisinde kendini kabul ettirmiştir. Bunun için büyük bir dağıtım teşkilatının varlığına ve yetiştirilmiş elemanlara ihtiyaç vardır. Bunlar birkaç Çinli kâtip ile olacak işler değildir.

Türkler’de Hunlar’dan itibaren çeşitli el sanatlarının gelişmesi, belirli bir estetik anlayışının varlığını gösterir. Türkler’de tezyin sanatı fevkalade inkişaf etmiş, Eski Türkler tarafından yapılan oymalı silahlar, kılıç saplarındaki işlemeler, bugün dahi hayret ve beğeniyle izlenmektedir. Boyacılık sanatı da gelişmiş, günümüze kadar gelen kökboyanın ve halıcılığın (dokumacılığın) temelleri çok eskilerden beri süregelmiştir. Tüm bu işler belli bir teknik ve eğitimi gerektirmektedir. Ancak günümüzde Eski dönemlerde Türkler’de mevcut olan planlı bir eğitimin yapıldığına dair net bir delil yoktur. Ama Hunlar’dan itibaren Türkler’de, belirli bir eğitimin yapıldığı kuvvetle muhtemeldir. Bu bölgelerde yapılan kazılarda, bulunan yapıların bazılarının, eğitim için kullanıldığı düşünülmektedir.

Altay bölgesinde Hun çağında açıldığı düşünülen muhtelif sulama kanallarının izine rastlanmaktadır. Bu kanallardaki sulamanın ilmi bir usulle yapıldığı belirlenmiştir.

Bugün ordumuzda da kullanılan 10’lu sistemi (Onbaşı, yüzbaşı, binbaşı gibi) ilk kez uygulayan Türkler’dir.

İslamiyet öncesi Türkler’den kalan bir şiirde “*bilgi*”ye önem ve değer verildiği anlaşılmaktadır. “*Bilgili insan beline taş kuşansa taş olur, bilgisizin yanına altın kuşansa taş olur*” denir. Bu şiirden de anlaşılacağı gibi Türkler bilgiye ve bilginlere önem vermişlerdir.

Kalıntılara bakılırsa; (yazma eserler, sistem, devlet yönetimi, bilgiye verilmiş önem ve alfabe, vs.) Türkler’in yerleşik yaşam ile göçebeliği uzun müddet birlikte sürdürdükleri gözlenmektedir. Orta Asya’daki kazı sonuçları ile bilimsel tarih incelemeleri bu görüşü doğrulamaktadır.

Yazının yaygınlaştırılması, “*Türk Takvimi*”nin ıslah edilişi, yalnız içinde bulunulan zamanda değil, nesiller boyu tarihten ibret alınması için dikilen kitabeler, Türk toplumunda kalabalık bir okur yazar topluluğunun olduğunun en önemli kanıtıdır. Bilgi ve bilginler övülmüş, bilginin değeri atasözlerine yansımıştır. “*Kut belgisi bilig*” (Kudretin belgesi bilgidir), sözü Eski Türkler’de bilgiye verilen önemi en iyi şekilde gösterir.

Son yıllarda yapılan araştırmalar; Göktürkler’in Orhun anıtları dışında mezar taşları, dağlardaki sabit kayalar, ağaçlar, kemikler, madenler, toprak ev araç gereçleri, silahlar ve süs eşyaları vs. üzerine pek çok yazı yazdıklarını ortaya koymuştur. Örneğin, Altay dağlarında kayalarda yolları gösterici sosyal ve günlük yaşayışa ait pek çok yazı bulunmuştur. Küp ve

tabak gibi ev eşyaları üzerinde sihirsel yazılar görülmektedir. Bunlardan biri, bir küpün nişanlanan bir kız için armağan olarak alındığını bildirir. Bunlar bize Göktürkler'in yazıyı toplum hayatının her alanında kullandıklarını, okuryazarlığın yaygın olduğunu göstermektedir.

Görüldüğü gibi, eğitim anlayışını yaşayış biçimleri şekillendirmiş, töre ise yeni kuşakların yetişmesinde ve hangi değerlere sahip olması gerektiğinde, etkili olmuştur. Destanlardan ve kitabelerdeki ifadelerden, Türk-Eğitim sisteminin amacının Alp-İnsan tipi yetiştirmek olduğu anlaşılmaktadır. Bilge ve erdem kutsal sayılmış, ileriki kuşakların hayırla anmaları ve övmeleri için bilge olmanın gerekliliği vurgulanmıştır. Hatta ileri de Türk devletinin başına geçmesi muhtemel olan şehzadeler, özel bir eğitim-öğretim metodu uygulanmaktadır. Her bakımdan mükemmel yakın birer insan olmaları için eğitimlerine özen gösterilirdi. Devleti yönetecekleri teorik bilgiler verilir ve uygulamalı olarak başka bir yerde vali olarak atanırdı. Böylece yetişmiş ve yirmi yaşında devleti yönetecek bir bilgi ve eğitime sahip olarak, kendini ispat ederdi. Türkler'deki bu teknoloji ve kültür düzeyi örgün eğitim kurumlarının bulunduğuna işaret etmektedir.

Özetle anıtlarda, daha sonra gelecek Türk hükümdarlarına ve sonsuza kadar Türk milletine bağımsız ve mutlu yaşama ile ilgili bir tarih dersi veriliyor. Milletın bunları öğrenip, bilmesi isteniyor. Bu bilgilerin kalıcı olmaları için taş üzerine yazıldığı belirtiliyor. Böylece, Bilge Kağan'ın Türk milletinin ilk siyasal eğitimcilerinden biri olarak değerlendirilmesi gerekir. Tüm bunlardan da anlaşılıyor ki, Türkler, kültür ve medeniyet kurabilecek bir eğitim seviyesine sahip, büyük bir millettir. Üç bin yıllık bir devlet geleneğine sahip olunması da bunun bir göstergesidir.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1998
 Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1999
 Ayas, Nevzat, "Türkler ve Tabiat Kanunu", *II. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1943
 Aydın, Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya 2005
 Barthold, W., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927
 Başar, Erdoğan, "Türkiye'deki Eğitimin Tarihsel Gelişimi", *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara, 2007
 Başaran, İbrahim Ethem, *Eğitime Giriş*, Ankara, 1984
 Bilhan, Saffet, "İlk Çağlarda Türk Kültür Hareketleri", *Milli Eğitim ve Kültür*, S. 19, İstanbul., 1983.
 Binbaşoğlu, Cavit, *Eğitime Giriş*, Ankara, 1988

- Bossert, T.H., "Tabii Sanatının Keşfi", *II. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul 1943, s. 421-426.
- Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977
- Çandaroğlu, Gülçin, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 2002
- Çay, Abdulhaluk, "Türk Kültürü ve Kaynakları", *Ondokuz Mayıs Üni. Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sam, 1986, S. 1, s. 56.
- Demirel, Özcan – Kaya, Zeki, "Eğitim İle İlgili Temel Kavramlar", *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara, 2007
- Divitçioğlu, Sencer, *Kök Türkler (Kut, Küç, Ülüg)*, İstanbul, 2000
- Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970
- Fidan, Nurettin – Erden, Münire, *Eğitime Giriş*, İstanbul, 1998
- Gök-Alp, Türükoğlu, "Türk Tarihinin Meseleleri III, "Teoman" ve "Mete" Adı Meselesi, *Milli Eğitim ve Kültür*, S. 3, Ankara, 1979, s. 29-33.
- Grausset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980
- Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu. Atilla, Cengiz, Timur*, (Çev. M. R. Uzmen), İstanbul, 2006
- Günay, Ünver - Güngör, Harun, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul 1997
- Hanım, Muallim Afet, *I. Türk Tarih Kongresindeki Konuşması*, İstanbul, 1932
- İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK., Ankara, 1954
- İzgi, Özkan, "Turfan Uygurlarında Kiralama Vesikaları", *X. Türk Tarih Kongresi*, C. III, Ankara, 1986, s. 767-768.
- , *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara, 1989
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara, 1987
- , *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1998
- Karayev, Ömürkul, *Türkler ve Kağanlıkları*, Çev. Mustafa Kalkan, İstanbul, 2008
- Komasyon, Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, C. I-II
- Mahmut, Kaşgarlı, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, C.II, Çev. Besim Atalay, Ankara, 1940
- , *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, C. III, Çev. Besim Atalay, Ankara, 1992
- Merey, Zihni, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara, 2008
- Mustafa Ergün, *Türk Eğitim Tarihi*, <http://egitim.aku.edu.tr/tet00.htm>, 15.10.2008.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları II*, İstanbul, 1932
- Ögel, Bahaeddin, "Büyük Hun İmparatorluğu", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara, 1987
- , *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara, 1984
- , *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara, 1987
- Öncül, Remzi, *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2000
- Öztürk, Ali, *Ötüken Türk Kitâbeleri*, Ankara, 2001

- Öztürk, Mustafa, *Tarih Felsefesi*, Elazığ, 1999
- Pala, Aynur, "Eğitimin Temel Kavramları", *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara, 2006
- Râsonyi, László, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971
- Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Türk: Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994
- Schmiede, H. Achmed, *Kitab-ı Dedem Korkut Destanlarının Dresden Nüshası*, Ankara, 2000
- Taşagül, Ahmet, *Gök-Türkler*, Ankara, 1995
- Togan, A. Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihi 'ne Giriş*, İstanbul, 1981
- Topses, Gürsen, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Ankara, 2003
- Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Ankara, 2005
- Turan, Osman, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941
- Varış, Fatma, *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara, 1985